

Professor Ramiz Əskər

**Bakı Dövlət Universiteti
türkologiya kafedrasının müdiri,
Özbəkistanın Nəvayi şəhərinin fəxri vətəndaşı**

Nizaməddin Mir Əlişir Nəvayi ümumtürk ədəbiyyatının ən böyük, ən ulu şairidir. O, ortağ mədəniyyət və ədəbiyyat tariximizdə misilsiz, tayı-bərabəri olmayan bir dühadır. Türk tarixində hələ heç bir sənətkar onun qədər parlaq irs yaratmamış, onun qədər zəngin miras qoyub getməmişdir. Nəvayi həm də türk dünyasının böyük dövlət xadimi, siyasət və fikir adamıdır.

Nəvayi son dərəcə mürəkkəb bir dövr və münbit mühitdə yetişmişdir. Teymurilər səltənətinin bütün ehtisamı ilə ayaqda olduğu, elm və mədəniyyətin sürətlə inkişaf etdiyi həmin dövr Orta Asiya tarixinin ən maraqlı və parlaq dövrüdür. Qismətdən Nəvayinin ailəsi aristokratik dairələrə yaxınlığı sayəsində saray ərkanı zümrəsinə daxil olmuşdur. Onun babası Əbu Səid Çəng və atası Qiyasəddin Kiqinə həmin dövrün siyasi və hərbi xadimləri kimi teymurilər xanədanına mənsub sultanların yanında xidmət etmiş, bəylərbəyi və əmir olmuşlar. Nəvayi özü isə gələcəyin ünlü şairi və hökmdarı Sultan Hüseyn Bayqara ilə eyni mədrəsədə oxumuş, mühüm elm və mədəniyyət mərkəzləri olan Mərv, Məşhəd, Səmərqənd və Heratda təhsil almış, özəlliklə Şeyx Kəmalî Türbətî və Xacə Fəzlullah Əbül-Leysidən çox şey öyrənmişdir. Müəllimi Mirzə Əbülqasim, yaxın dostları Həsən Ərdəşir və Lüfti onu türkçə yazmağa təşviq etmişlər. Üstəlik, Qəbuli və Qəribi təxəllüsü ilə türkçə şeirlər yazan iki dayısı da dil baxımından ona böyük təsir göstərmişdir.

Sultan Hüseyn Bayqara Heratı alınca Nəvayini yanına çağıraraq, ona möhrdar vəzifəsini vermişdir. 1472-ci ildə 31 yaşında ikən əmir rütbəsinə layiq görülən Nəvayi sarayda divanbəyi, Heratda nəib, Əstərabadda vali, axırda isə Bayqaranın vəziri və nədimi olmuş, bütün vəzifələrdə can-başla çalışaraq, dövlətə sədaqətlə xidmət etmişdir. Ağır dövlət işləri, qanunsuzluq və ədalətsizliyə qarşı mübarizə ona çoxlu düşmən qazanmış, səhhətinə mənfi təsir göstərmiş, aradabir sultanla münasibətlərinin gərginləşməsinə səbəb olmuşdur. Lakin Nəvayi bütün bu maneələrə baxmadan yazıb-yaratmağa davam etmiş, bir-birindən gözəl əsərlər meydana gətirmişdir.

Şair 1476-cı ildə dostu və həmkarı Əbdürrəhman Caminin təklifi ilə nəqşibəndi təriqətinə daxil olmuşdur. 1489-cu ildə dostu Seyid Həsən Ərdəşirin ölümü, həmin il Bəlx valisi olan qardaşı Dərviş Əlinin dövlətə qarşı üsyanı, 1492-ci ildə Əbdürrəhman Caminin vəfatı, saray çəkişmələri, Hüseyn Bayqara ilə oğlu Bədiüzzaman arasındakı hər-

bi qarşıdurmalar Nəvayini fiziki və mənəvi cəhətdən sarsıtmışdır. O, şair-hökmdar dostu ilə oğlu arasında barışıq yaratmaq üçün çox çalışmış, lakin buna nail ola bilməmişdir.

yanında hələ öz sağlığında hazırladığı yerdə dəfn olunmuşdur. Qədirbilən dostu Sultan Hüseyn Bayqara şairin ölümünə dərinlən üzülmüş və ölkə üzrə milli matəm elan etmişdir.

Nəvayi çağatay dövrünün və ədəbiyyatının ən böyük şairidir. Çağatay termini barədə bir neçə kəlmə demək lazımdır. Çağatay (1227-1242) Çingiz xanın ikinci oğludur. Atasının ölümündən sonra

biyyat, dini-əxlaqi, tarixi əsərlər və bioqrafik əsərlər, habelə sənədlər olmaqla səkkiz qrup halında toplamaq mümkündür. Bunlar arasında şairin divanları xüsusi yet tutur. Dördü türkçə, biri farsca olan bu divanların hamısı dərinlən araşdırılmışdır. Şərq ədəbiyyatında dörd divan yazıb tərtib etmək ən'ənəsi xəmsə yazmaq qədər vacibdir. Buna çar-divan, yəni çahar divan, yəni dörd divan deyilir.

nəvisi (148 beyt), 1 saqınaməsi (458 beyt), 210 qitəsi (503 beyt), 133 rübaisi (266 beyt), 52 müəmması (54 beyt), 10 loğazı (40 beyt), 13 tuyuğu (26 beyt), 86 müfrədi (86 beyt), 1 qəsidəsi (91 beyt) və 210 qitəsi (503 beyt) vardır.

Fars dilində Fani təxəllüsü ilə yazdığı divanda 468 qəzəl, 1 müsəddəs, 36 qitə, 67 rübai, 16 tarix, 341 müəmma, 84 müfrəd və 6 loğaz yer alır. Bu

Əlişir Nəvayi -580

Türk dünyasının ulu şairi

Bu intriqalar nəticəsində Sultan Hüseyn Bayqaranın nəvəsi, yəni Bədiüzzamanın oğlu şəhid olmuşdur. Bayqaranın o biri arvadı öz oğlunu taxta keçirmək məqsədilə Bədiüzzamanın oğlunu aradan götürmək üçün qəddar və sinsi bir

onun payına düşən torpaqlarda qurulan dövlətin, siyasi sistemin, mədəniyyətin, nəhayət, dilin adıdır. Çağatayın və övladlarının hakimiyyəti 1370-ci ilə qədər davam etmiş, həmin il fe'lən Əmir Teymurun əlinə keçmişdir. Lakin Çingiz

Şairin uşaqlıq və yeniyetməlik çağında yazdığı "Qəraib üs-siğər" ("Uşaqlıq çağının qəribəlikləri") adlı divanında 650 qəzəl (4.975 beyt), 1 müstəzad (7 beyt), 3 müxəmməs (57 beyt), 1 müsəddəs (27 beyt), 1 məsnəvi (148 beyt), 1 tərçibənd (100 beyt), 50 qitə (138 beyt) və 133 rübai (266 beyt) vardır. Bu divanda müxtəlif janrlarda 840 şeir və ya 5.718 beyt toplanmışdır.

Gənc yaşlarında qələmə aldığı "Nəvadir üş-şəbab" ("Gənlik çağının nadirəlikləri") adını daşıyan divana 650 qəzəl (4.998 beyt), 1 müstəzad (7 beyt), 3 müxəmməs (52 beyt), 1 müsəddəs (27 beyt), 1 tərçibənd (103 beyt), 1 tərçibənd (56 beyt), 50 qitə (126 beyt), 52 (54 beyt) müəmma daxildir. Bu divandakı şeirlərin ümumi sayı 759, beytlərin sayı 5.423-dür.

"Bədayi ül-vəsət" ("Orta yaş çağının gözəllikləri") adlı üçüncü divan 650 qəzəl (5.001 beyt), 1 müstəzad (7 beyt), 2 müxəmməs (30 beyt), 2 müsəddəs (42 beyt), 1 tərçibənd (56 beyt), 1 qəsidə (91 beyt), 60 qitə (127 beyt), 10 loğaz (40 beyt) və 13 tuyuğdan (26 beyt) ibarətdir. Şairin 35-45 yaşları arasında yazdığı bu divana cəmi 740 şeir (5.420 beyt) daxildir.

Əlişir Nəvayinin son divanı

da türkçə və farsca divanlarda janrlar üzrə cəmdə 3.068 qəzəl, 4 müstəzad, 10 müxəmməs, 6 müsəddəs, 4 tərçibənd, 246 qitə, 497 müəmma, 170 müfrəd, 16 loğaz, 13 tuyuğ, 16 tarix, bir neçə tərçibənd, qəsidə və s. deməkdir.

Böyük şairin "Məcalis ün-nəfais", "Nəsa'im ül-məhəbbət" adlı iki təzkirəsi onun yaradıcılığında mühüm yer tutur, çünki onlarda o dövrün görkəmli adamları haqqında son dərəcə qiymətli məlumatlar var, birincide 459, ikincide 770 şəxsin mükəmməl bioqrafiyası verilmişdir. Bunlar türkçə yazılan ilk təzkirələr, Döv-

Ramiz Əskərin yeni kitabı. Bakı, 2020, 96 səhifə.

Nəvayi çağatay dövrünün və ədəbiyyatının ən böyük şairidir. Çağatay termini barədə bir neçə kəlmə demək lazımdır. Çağatay (1227-1242) Çingiz xanın ikinci oğludur. Atasının ölümündən sonra onun payına düşən torpaqlarda qurulan dövlətin, siyasi sistemin, mədəniyyətin, nəhayət, dilin adıdır

plan qurmuş, zil-sərxoş olan sultana nəvəsinin edam fərmanını imzaladılmışdır. Bayqara həqiqəti öyrənəndə artıq işədən keçmişdir. Bu qorxunc hadisə Bayqara qədər Nəvayini də can evindən vurmuş, onsuz da zəif olan səhhətini büsbütün korlamışdır. Özünə yer tapa bilməyən Əlişir Nəvayi 1498-ci ildə Məşhədə getmiş, oradan da həccə yola düşmək istəmiş, lakin yolların təhlükəli olması üzündən bu planını gerçəkləşdirə bilməmişdir. Ömrü boyu evlənməyən, ailə səadətini, oğul-uşaq sevincinin nə olduğunu bilməyən Nəvayi dərin bir bədbinliyə qapılmış, 3 yanvar 1501-ci ildə Heratda vəfat etmiş və Qüdsiyyə camisinin

yasasına görə xanlıq, yəni ali hakimiyyət zahirən, formal olaraq Çağatay soyundan birinin əlində imiş kimi davam etmişdir. Bunun bir səbəbi də Teymurun xan deyil, əmir olması idi. Əmir Teymur hər dəfə monqol soyundan birini rəsmən taxta çıxarmış, lakin dövləti faktiki olaraq özü idarə etmişdir. Dövlətdə monqol dövrü tamamilə bitdikdən sonra da mədəniyyət və dil hələ uzun müddət ətalətlə çağatay mədəniyyəti və dili adlandırılmaqda davam etmişdir. Teymur soyundan gələn sultanlara və şahzadələrə mirzə deyə ("əmirzadə" sözünün qısaldılmış şəkli) kitab edilmişdir.

Nəvayinin əsərlərini divanlar, xəmsə, təzkirələr, dil-ədə-

"Fəvaid ül-kibər" ("Qocalıq çağının faydalı öyüdləri") adlanır. Burada şairin 650 qəzəli (5.029 beyt), 1 müstəzadı (7 beyt), 2 müxəmməsi (37 beyt), 1 müsəddəsi (21 beyt), 1 müəmməni (28 beyt), 1 tərçibəndi (110 beyt), 1 saqınaməsi (458 beyt), 50 qitəsi (112 beyt), 86 müfrədi (86 beyt) vardır. Bunlar onun həyatının son dövrlərində qələmə aldığı əsərlərdir. Bu divan üzrə şeirlərin cəmi 793, beytlərin sayı 5.888-dir. Beləliklə, şairin türkçə divanları üzrə 2.600 qəzəli (20.003 beyt), 4 müstəzadı (28 beyt), 10 müxəmməsi (177 beyt), 5 müsəddəsi (117 beyt), 1 müəmməni (28 beyt), 4 tərçibəndi (369 beyt), 1 tərçibəndi (56 beyt), 1 məs-

lətşah Səmərqəndinin "Təzkirət üş-şüəra" əsərindən sonra ilk sanballı mənbələrdir. Şairin dildən və əruzdan bəhs edən "Mühakimət ül-lügətəyn" və "Mizan ül-övzan" kitabları dilimizə çevrilsə də, bunu ədəbiyyatdan bəhs edən "Risaleyi-müəmma" əsəri haqqında demək mümkün deyil. Böyük mütəfəkkirin dini-didaktik əsərləri onun fəlsəfi görüşlərini əks etdirməsi baxımından çox maraqlıdır. Bunlardan "Münacat", "Çehel hədis", "Lisan üt-teyr", "Nəzm ül-cəvahir", "Sirac ül-müslimin", "Məhəbub ül-qülub" xüsusilə diqqətəlayiqdir. Eyni sözləri onun tarixi əsərləri ("Tarixi-ənbiya və hükəma", "Tarixi-müluki-əcəm") haqqında da deyə bilərik. Nəvayinin bioqrafik ("Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir", "Xəmsət ül-mütəhəyyirin", "Haləti-Pəhləvan Məhəmməd") və sənədli əsərləri də "Münşəat" və "Vəqfiyyə" son dərəcə böyük maraq kəsb edir.

(davamı gələn sayımızda)